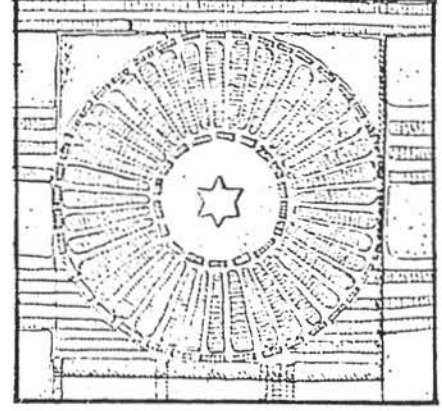


SANAT TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

1-4
1988-1989



ERKEN OSMANLI MİMARİSİNDEKİ TUĞLA ROZETLER HAKKINDA



Selda Kalfazade
Sanat Tarihçi

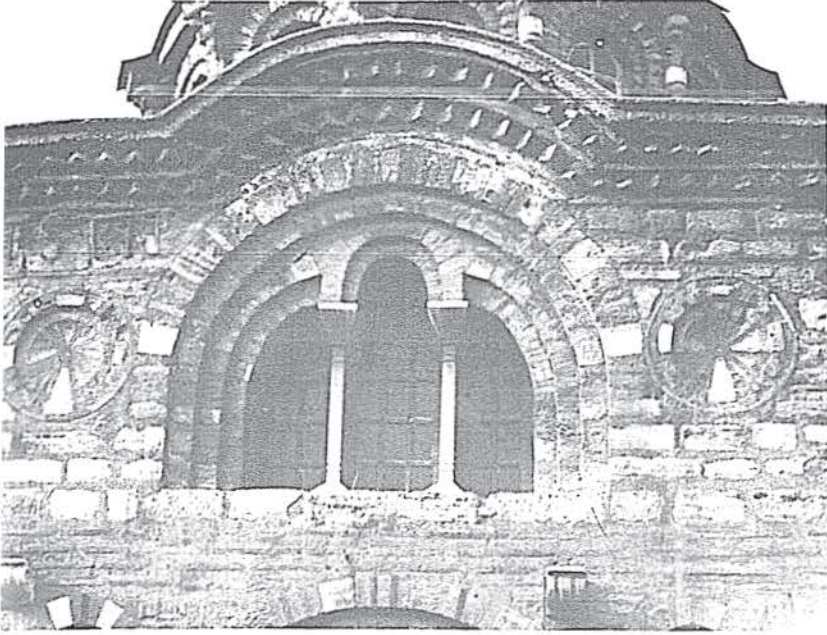
Erken Osmanlı cephe mimarisinde önemli bir yer tutan tuğla rozetler, genellikle yalnızca Bizans etkisine bağlanarak incelenmiş, çok zaman sembolik anlamlar yüklenmiş, ancak uygulama prensipleri ve Bizans'daki benzerlerinden ayrılan yönleri üzerinde pek durulmamıştır. Bir deneme niteliği taşıyan bu yazımızda kısaca bu noktalara değinmek istiyoruz (1).

Tuğla rozetlerin Türk Sanatı içinde kullanımları oldukça eskiye dayanmakta, ilk örnekler tuğla malzemenin bezemede büyük bir ustalikle kullanıldığı Karahanlıların türbe yapılarına kadar inmektedir. Bu yapılardan biri, en eski Karahanlı türbesi olarak kabul edilen Tim'deki Arap Ata Türbesi, diğeri Talas bölgesinde bulunan Balacı Hatun Türbesi'dir. Her iki yapıda da yuvarlak tuğla rozetler nişlerle hareketlendirilerek kuvvetle belirtilmiş olan giriş cephesinin üst tarafına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Rozetlerin her iki cephede de aynı tarzda kullanılmış olması, daha çok dekoratif amaçlı ve simetrik bir kompozisyon elde etme kaygısıyla ele alınmış olduklarını göstermektedir. 10. ve 12. yy.'a ait bu örnekler, tuğla rozetlerin yalnızca Bizans'a özgü bir süsleme tarzı olduğu yolundaki genel kanının da yanlışlığını ortaya koymaktadır (2).

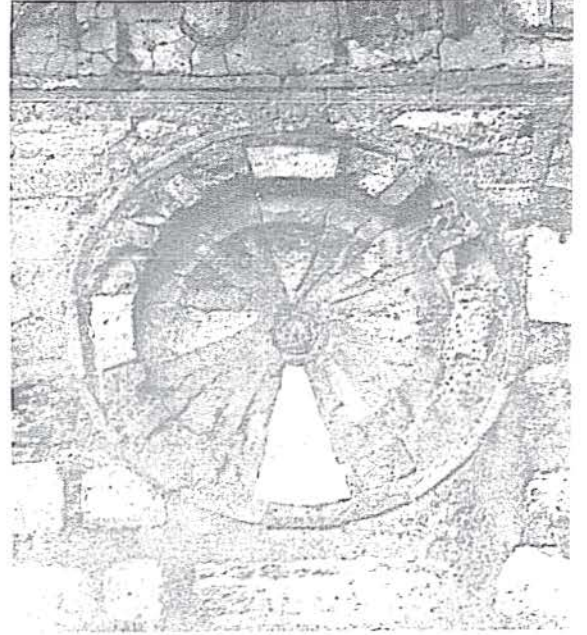
Tuğla rozetlerin, Anadolu'da Osmanlılardan önce geniş ölçüde Bizanslılar zamanında kullanılmış olduğunu biliyoruz. Bu kullanıma çoğunluğu orta ve son dönemde olmak üzere hemen her dönemde rastlanmaktadır (3). Ait oldukları yapıların duvar örgüleriyle tam bir kaynaşma içinde olan rozetler, kimi zaman yalnız tuğla, kimi zamansa tuğla-taş sıralarıyla oluşturulmuştur. Tuğla rozetlerin Anadolu Türk Sanatı içinde yaygın biçimde kullanımları erken Osmanlı Mimarisinde gerçekleşmiştir. Erken Osmanlı yapılarından önemli bir kısmının -özellikle Bursa ve çevresinde bulunanların- tuğla malzemenin hem duvar örgüsünde, hem de bezemede değerlendirildiği cephelerinde Son Bizans Dönemi Mimarisi'nin etkileri görülmektedir. Bu etki, tuğla-taş sıralı duvar tekniğinin yanı sıra özellikle süslemede yoğunlaşmakta, Son Bizans

Dönemi'nin tuğla malzemenin bütün olanaklarından yararlanılarak yaratılmış dışa dönük, hareketli cephelerinin genel karakterine ilişkin bazı detaylar oldukça canlı bir biçimde söz konusu yapılarda izlenebilmektedir. Bu yapılarda, Bizans geleneğini en güçlü biçimde yaşatan unsurlardan biri de, değişik form ve malzemelerle zenginleştirilmiş olan tuğla rozetlerdir. Bizans tarzına bağlanan bütün bu unsurlar bu yapılarda Bizanslı ustaların çalışmış olduklarını göstermektedir. Fakat, bu süsleme özelliklerini tümüyle Bizanslı ustalara bağlamak kanımızca doğru değildir. Son Devir Bizans ve Erken Osmanlı Mimarileri arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu biliyoruz. Bunun en açık göstergesi, İstanbul'da Palaiologoslar Dönemi'ne tarihlenen Kariye ve Fethiye gibi yapıların cephelerinde yer alan Türk Sanatı'na özgü bazı motiflerdir. Bu karşılıklı etkileşim ortamında yerli ustaların da Bizans cephe süslemelerinden etkilenecek bazı uyarlamalar yaptıklarını düşünmek son derece doğal bir yaklaşımdır.

Erken Osmanlı Mimarisinde, tamamı Bursa ve çevresinde olmak üzere, sekiz yapıda tuğla rozet kullanımını saptayabiliyoruz. Bu yapılardan büyük kısmı 14. yy'a tarihlenmekte, birkaçının ise, 15 yy'a ait olabileceği üzerinde durulmaktadır. Kesin olarak 14. yy'a tarihlenen yapılar, Bursa Orhan Camii, İznik Nilüfer Hatun İmareti, Yenişehir Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi, Bursa Yıldırım Darüşşifası, Bursa Gülçiçek Hatun Türbesi ve Mustafa Kemal Paşa'daki Lala Şahin Paşa Türbesi'dir. Bursa Timurtaş Camii, 14. yy. sonu 15. yy başına, Bursa Muradiye Medresesi ise, 15. yy'a tarihlendirilmektedir (4). Bu örnekler, tuğla rozetlerin Osmanlı Mimarisi içinde belli bir yapı türüne bağlanmaksızın değişik fonksiyonları içeren yapılarda uygulandığını gösterirken, aynı zamanda geniş bir kullanıma da işaret etmektedir. Rozetlerin, bazı araştırmacıların, "güneş diski" olarak yorumlamalarının (5) aksine yalnızca dekoratif amaçlı olarak kullanılmış olduklarını sanıyoruz. Bizce, bunun en büyük göstergesi, her yapıda farklı görünümde olmaları, bazen



Fethiye Camii'nin güney cephesindeki iki rozet.



Aynı cephedeki rozetin yakından görünüşü.

de süsleme açısından yapının genel karakterine uygun şekilde bezenmeleridir. Bu durum, rozetlerin sembolik anlamlar içermekten çok, yapının genel süsleme programı içinde ele alınıp, daha çok bir dış cephe süsleme unsuru olarak kullanıldıklarını düşündürmektedir.

Rozetlerin, Osmanlı yapılarında belli bir düzene uyulmaksızın, bazen giriş cephelerine (Bursa Orhan Camii, Bursa Yıldırım Darüşşifası, Mustafa Kemal Paşa Lala Şahin Paşa Türbesi, Bursa Timurtaş Camii) bazen yan cephelere (İznik Nilüfer Hatun İmareti, Bursa Muradiye Medresesi, Yenişehir Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi, Bursa Gülçiçek Hatun Türbesi), bazen de kubbe kasnağı gibi kısmen daha az görülecek yerlere yerleştirilmiş (Yenişehir Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi) olduğu görülmektedir. Bu farklı uygulamalar, serbest bir programın uygulandığını, standart sayılabilecek bir düzenlemeye gidilmediğini göstermektedir. Tuğla rozetlerin söz konusu yapılarda görülen örnekleri oldukça ilginç ve birbirinden farklı uygulamalara işaret etmektedir. Hatta aynı yapıda bile, farklı nitelikte rozetlerin kullanılmış olduğu dikkati çekmektedir. (Bursa Orhan Camii, İznik Nilüfer Hatun İmareti, Bursa Muradiye Medresesi) Rozetlerden bazılarının çok basit ve yüzeysel oluşlarına (Lala Şahin Paşa Türbesi-Yıldırım Darüşşifası, Muradiye Medresesi ve Orhan Camii'nin doğu cephesindeki rozet) karşın, bazılarının daha derin tutulmuş olduğu (Bursa Orhan Camii'nin son cemaat yeri cephesindeki iki rozet) bazılarının ise yüzeysel işçiliklerine rağmen, sırlı tuğla, çini gibi renkli malzemelerin katkısıyla renkli bir görünüme kavuşturulmuş olduğu görülmektedir. (Bursa Orhan Camii, İznik Nilüfer Hatun İmareti).

Osmanlı rozetleri, Bizans rozetlerinden genel görünüm ve uygulama prensipleri açısından farklı özellikler gösterirler. Aynı farklılık, Bizans son dönem yapılarıyla, erken Osmanlı yapılarında görülen ve ilk

bakışta benzerlikler kurulan cephe süslemeleri arasında da hissedilmektedir. Bu nedenle, Osmanlı ve Bizans tuğla rozetlerini ortak bir değerlendirme içinde ele alırken, rozet cephe süslemesinin göz ardı edilmemesi gerektiğine inanıyoruz. Çünkü, rozetler hem Bizans, hem de Osmanlı Mimarisinde dekorasyonun bir ögesi olarak genel süsleme programı içinde izlenebilmekte ve ancak bu şekilde diğer dekoratif unsurlarla bir bütün olarak incelenebilmektedir. Yapacağımız değerlendirmede, konunun genişliği ve araştırmanın zorlukları nedeniyle yalnızca İstanbul'daki **Palaiologoslar Dönemi**'ne ait bazı yapılar üzerindeki gözlemlerimizi aktaracağız. Buna karşılık, daha önce de değindiğimiz gibi, tuğla rozetlerin Palaiologoslar Dönemi'ne özgü bir motif olmadığını, daha erken dönem yapılarında



Fenari İsa Camii



sıklıkla kullanıldığını biliyoruz. Fakat, son dönem yapılarının duvar örgüleri ve süslemeleriyle Osmanlı yapılarını etkilemiş olmaları, tuğla rozetlerin de söz konusu olgulardan ayrı tutulmasının mümkün olması, bizi yalnızca İstanbul'da bilinen bazı son dönem yapıları üzerinde durmaya itti. Bu yapılardan, Fenari İsa Camii'nin güney kilisesinin apsis cephesiyle, Soterios Kilisesi'nin alt yapısına ait cephede son devir özellikleri gayet açık bir biçimde görülmektedir. Her iki yapının cephesinde de, malzeme olarak tuğlanın hakim olduğu değişik tip örgü ve frizlerin yer aldığı kompozisyonlar dikkati çekmektedir. Bu kompozisyonları ilginç kılan en önemli özelliklerden biri de, tuğlaların yüzeyden dışa doğru yerleştirilmeleriyle elde edilmiş rölyefli örgü düzeni, hacimsel öğelerle, bunların görünümünden elde edilen güçlü plastik etkidir. Süsleme unsurları ait oldukları cephenin duvar örgüsüyle tam bir kaynaşma içine girmişlerdir. Bu durumlarda süslemeyi duvar dokusundan ayrı düşünmek mümkün değildir, çünkü tam bir bütünlük ve uyuşma sağlanmıştır. Fenari İsa Camii güney kilisesinin apsis cephesiyle, Soterios Kilisesi alt yapısının cephesinde gördüğümüz tuğla rozetler, son devrin tipik, hareketli, dışa dönük cepheleriyle tam bir bütünlük oluşturmakta, bu bütünlük onların genel kompozisyon içinde algılanmalarına neden olmaktadır.

Erken Osmanlı cephe süslemeleri, malzeme, form ve işçilik gibi unsurların da ötesinde genel kompozisyon anlayışı açısından Bizans'daki benzerlerinden önemli farklarla ayrılırlar. Bizans'da daha yoğun ve bağımsız olan cephe süslemeleri, Osmanlı cephelerinde belli şemalara indirgenerek, genellikle alınlık gibi kapalı formlarla, dıştan sınırları belirlenmiş (pano gibi) küçük alanlara uygulanmıştır.

Son Bizans Dönemi'nin karakteristiği olan plastik süslemelerin aksine Osmanlı süslemelerinin genelinde yüzeysellik hakimdir. Tuğlalar, buna uygun şekilde duvar yüzeyinden dışa doğru çıkma yapmayacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Yüzeysellik etkisi bunun doğal sonucu olarak rozetlerde de hissedilmektedir. Erken Osmanlı cephe süslemeleri, Bizans'da olduğu gibi, duvarla bütünlük göstermez. Duvar örgüsü ve süsleme öğeleri, Bizans cephelerinde görüldüğü biçimde iç içe bir kaynaşma içinde değildir. Oysa, Osmanlı cephelerinde, duvar örgüsü ve süslemenin kesin hatlarla ayrılmış olduğunu ilk bakışta görmek mümkündür. Bunda en büyük etkenlerden biri, süslemenin serbest bir program içinde bütün cepheye uygulanması yerine, kaynaşmayı önleyen alınlık, pano gibi dışa kapalı ve sınırlı formların yeğlenmiş olmasıdır.

Osmanlı rozetleri de, Bizans rozetlerinden bazı ayrılıklar göstermektedir. Osmanlı rozetleri, genellikle her biri tek başına birer motiftir, herhangi bir kompozisyonun parçası değildir. Bu yüzden önce tek tek algılanmaları, sonra bütün içinde görülmeleri mümkündür. Bizans rozetleri süslemeyle iç içe olduğu halde, Osmanlı rozetleri mümkün olduğunca süslemeden soyutlanmış, çıplak duvar yüzeyi üzerine yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle bizans örneklerinde görüldüğü anlamda duvarla bütünleşme yoktur, rozetler duvarla tam kaynaşmamış "ekleme" birer motiftir.



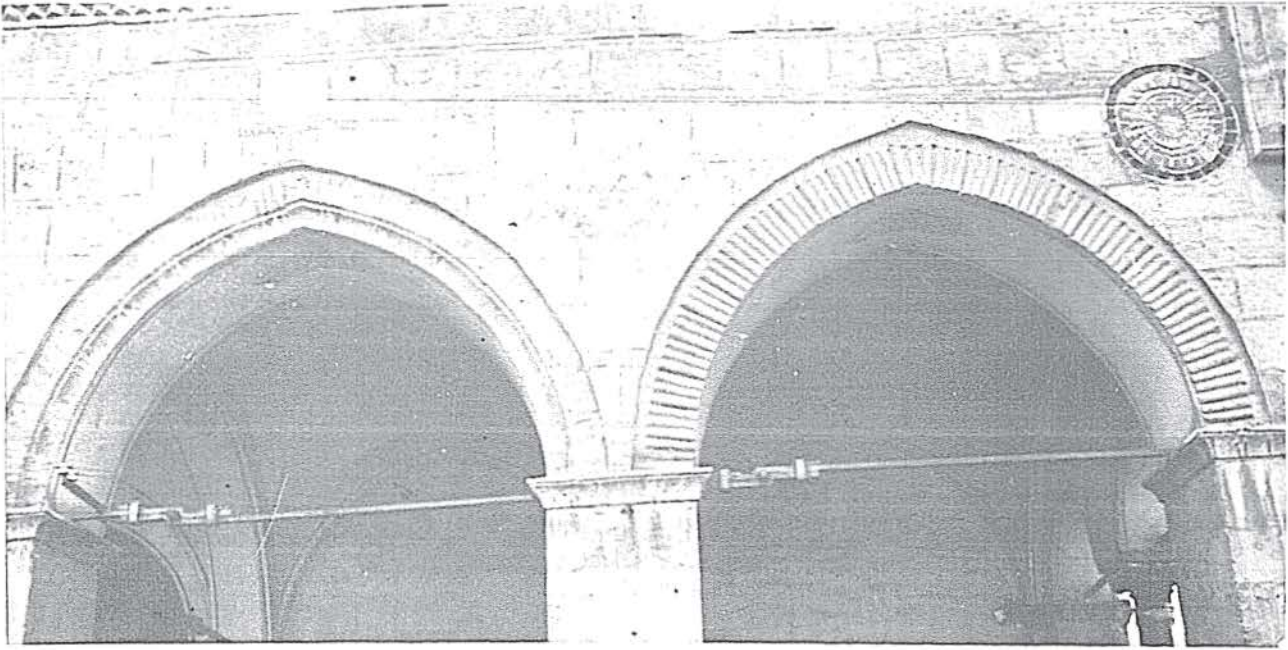
Fenari İsa Camii'ndeki apsis cephesindeki rozet.



Soterios Kilise alt yapısının cephesindeki rozetler.



Soterios Kilisesi'nin cephesindeki rozetin yakından görünüşü.



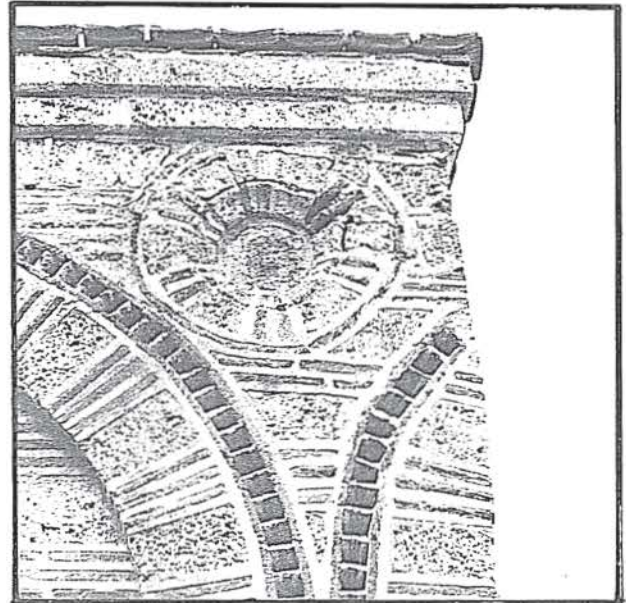
Bursa Orhan Camii'nin son cemaat yerindeki rozetler.

Osmanlı-Bizans rozetleri arasında uygulamada görülen bu farklılıkların dışında, malzeme, form ve işçilik gibi çeşitli yönlerden de bazı ayrılıklar bulunmaktadır. Bizans rozetleri, değerlendirmeye aldığımız yapılardan ikisinde yalnızca tuğla (Fenari İsa ve Soterios), birinde ise tuğla-taş sıralı bir kompozisyon olarak (Fethiye) görülmektedir. Özellikle, Soterios Kilisesi alt yapısının cephesinde görülen rozetler, tuğla işçilikleriyle, son devirde tuğlanın cephe dekorasyonunda değerlendirilmesinde ulaşılan aşamaya işaret etmektedirler. Rozetlerde, istenilen sonucun elde edilmesi için, süslemenin diğer unsurlarında olduğu gibi salt dekoratif amaçlarla üretilmiş (6) özel tuğlaların kullanıldığı kesindir. Rozetlerin genel görünümü, sıkı sıkıya bağlı oldukları süslemenin genel karakteriyle yakından ilgilidir. Bu uyumlu ve birbirini tamamlayıcı ilişkinin örnekleri yukarıda sözünü ettiğimiz her üç yapıda da gayet açık bir biçimde görülebilmektedir. Bu yapılarda görülen, birbirinden farklı nitelikteki rozetlerin en belirgin ortak yönlerinden birisi, ortak kısımların boş bırakılmayarak, tuğla yada taştan bir motifle dolgulanmalarıdır. Bu motif, Fethiye ve Soterios Kiliselerinde görüldüğü gibi bazen haç, bazen de Fenari İsa Camii'nde görüldüğü gibi fırlıdaktır.

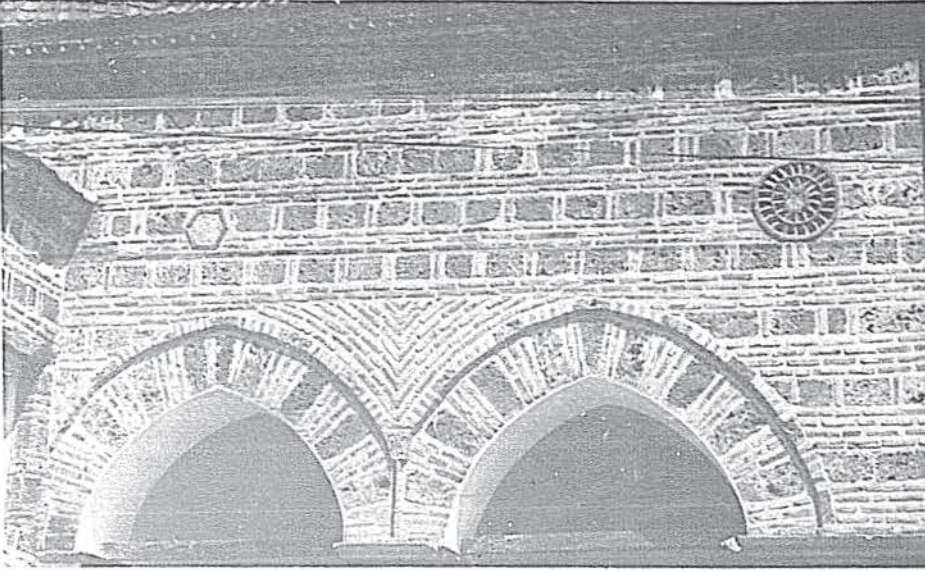
Osmanlı rozetleri, hemen her yapıda farklılaşan görünümüne karşın Bizans rozetleri gibi zengin bir tuğla işçiliği gösteremezler. Bu rozetlerde de temel malzeme tuğladır. Tuğlanın yanısıra, taş sırlı tuğla ve çini gibi malzemeler de kullanılmıştır.

Osmanlı rozetlerinde yaygın form, bir ya da birkaç sıra halinde dizilmiş tuğlaların oluşturmuş olduğu radyal biçimdir. Bazı örneklerde, rozetlerin dıştan bir kirpi saçak dizisi çevirmektedir. Rozetlerin orta kısımları —istisna oluşturan birkaç örnek dışında— boş bırakılmış, herhangi bir dekoratif unsurla dolgulanmamıştır. Rozetlerde, Bizans geleneğinin devamcısı olarak

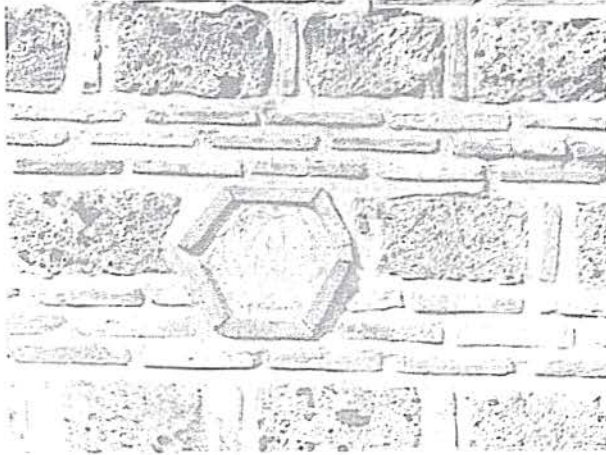
süsleme için özel hazırlanmış tuğlaların kullanılmış olduğu görülmektedir. Ancak, Osmanlı rozetlerinde tuğla, genellikle dekoratif bir görünüm elde etme kaygısıyla kullanılmamış, birçok örnekte son derece basit ve yalın bir düzenlemeye gidilmesi yeğlenmiştir. Bu açıdan, Osmanlı rozetlerinin Bizans'tan etkilendiğini kabul etmekle birlikte işçilik ve kompozisyon açısından farklılıklar bulunduğunu, bunun da herşeyden önce yaklaşım farkından kaynaklandığını biliyoruz. Aynı yaklaşım farkı —yukarıda kısaca değindiğimiz— Bizans ve Osmanlı cephe süslemeleri arasında da izlenebilmektedir. Süslemenin diğer öğeleri gibi tuğla rozetlerin de Bizans'dan farklı biçimde ele alınmış olmaları, Osmanlıların Bizans'tan aldıkları etkileri belli ölçülere bağlı kalmak koşuluyla değerlendirdikleri-



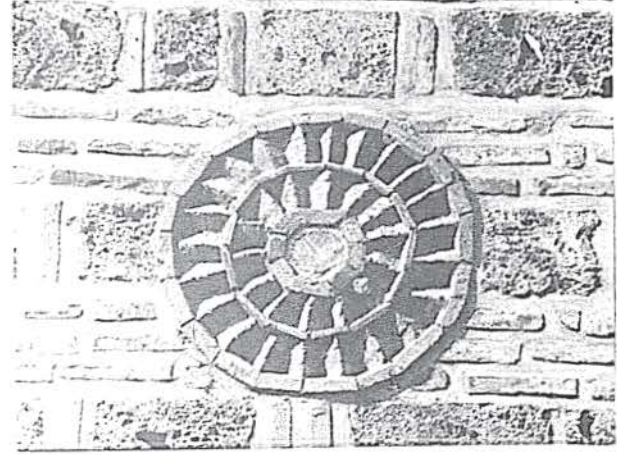
Yenişehir Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi'nin yan cephesindeki rozet...



İznik Nilüfer Hatun imaretinde Revak yan cephesindeki iki rozet.



Aynı rozetlerden detay.



Aynı rozetlerden detay.

ni ve belirleyici kuralların dışına çıkmaksızın yorumladıklarını göstermektedir (7). Bu durum, büyük bir tutarlılıkla sistematüğını kendi içinde kurabilen (8) Osmanlı yapıları sayesinde gerçekleşmiştir.

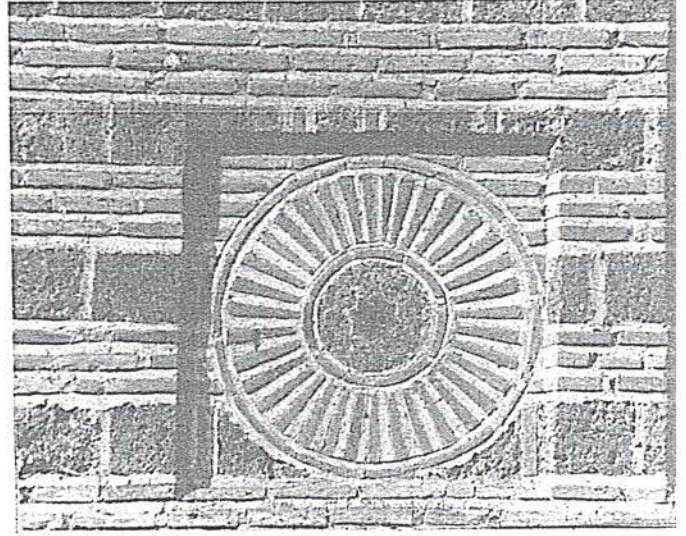
Osmanlı rozetlerinin üzerinde son olarak dürmek istediğimiz nokta, rozetlerin bağımsız birer motif düşüncesiyle ele alınmakla birlikte yapının genel süsleme programının dışında tutulmamış olması, malzeme ve işçilik yönünden de süslemenin diğer unsurlarıyla uyum içinde bulunmasıdır. Bu tür uygulamayla ilgili iki örnek, Bursa Orhan Camii ve İznik Nilüfer Hatun İmaretinde izlenebilmektedir. Bursa Orhan Camii'nin son cemaat yeri cephesinde yer alan iki daire formu rozetde sırlı tuğla ve taşın birlikte kullanımıyla bütün yüzeyselliğe karşın renkli bir görünüm elde edilmiştir. Rozetlerin orta kısmı, özel şekilde kesilmiş renkli tuğlalardan oluşan bir yıldız motifi ile dolgulanmıştır. Rozetler, baklava biçiminde kesilmiş renkli tuğla ve taşlardan oluşan bir zemine oturmaktadır. Bu renkli görünümle, mozaik çiniyi andıran bir etki elde edilmiştir. (9) Aynı etki, son cemaat yerinin yandaki kemerlerinin alınlığındaki renkli tuğla-taş süslemelerde

de görülmekte, böylece tuğla rozetlerle, yandaki kemerlerin dolguları arasında süslemelerin uyandırdığı ortak etkiden dolayı direkt bir bağlantı kurulabilmektedir. Diğer örneklerimiz, İznik Nilüfer Hatun İmaretinde yer almaktadır. Yapının kible duvarı üzerinde, üst pencerelerle aynı doğrultuda yer alan büyükçe rozet, radyal şekilde tuğlaların dizilmesiyle oluşturulmuş, ve dıştan kare bir çerçeve içine alınarak sınırlandırılmıştır. Yüzeysel bir işçilik gösteren rozetin ilginç tarafı, orta kısmının kobalt mavisi bir çiniden yıldızla dolgulanmış olmasıdır. Bu rozetin dışında, yapıda son cemaat yerinin güney yan cephesinde yan yana iki rozet daha görülmektedir.

Rozetlerden daha büyük olanında, iç içe iki sıra halinde yerleştirilmiş kirpi saçak dizisi, orta kısımda ise, yassı tuğlalardan oluşturulmuş küçük bir altıgen motifi görülmektedir. Tuğla altıgenin içinin boş olmadığı, zamanında diğer rozet gibi çini bir dolguya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kalan izler, çininin altıgen bir forma sahip olduğunu göstermektedir. Daha küçük olan diğer rozet, pek düzgün olmayan, yassı tuğlalardan oluşturulmuş altıgen bir form içermektedir. Çok basit görünümüne karşın, bu rozetin de görülebilen izlerden dıştaki tuğla çerçeveyi aynen yineleyen altıgen



formlu bir çini levhayla dolgulanmış olduğu anlaşılmaktadır. Her üç rüzetin de çini ile süslenmiş olması, ilk bakışta biraz şaşırtıcı ve değişik bir uygulama gibi görünse de, bugün mevcut olmamasına karşın, zamanında son cemaat yeri cephesinin de değişik form ve renklerdeki çini levhalarla süslenmiş olduğunu bilmemiz (10), rozetlerdeki uygulamanın rastlantısal olmayıp, uyum sorunundan kaynaklanan bilinçli bir tasarım olduğunu göstermektedir. Tuğla rozetlerle, cephedeki çini süslemeler arasındaki uyum, hiç kuşkusuz yapının genel süsleme programı içinde düşünülerek tasarlandıklarının en açık göstergelerinden birini oluşturmaktadır.



Nilüfer Hatun İmaretinde güney duvarı üzerindeki rozet.

- (1) Bu çalışmanın gerçekleşmesi sırasında gösterdikleri yakın ilgi ve yardımlardan ötürü, bölümümüz araştırma görevlilerinden Sayın Yar. Doç. Dr. İhsan Tunay'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca, çalışmada değerlendirme ve önerileriyle katkıda bulunan sayın Doç. Dr. Ayla Odekan'a da teşekkür ederim.
- (2) Yıldız Demiriz, Erken Osmanlı Mimarisinde Süsleme, İst. 1979, s.15.
- (3) Bizans tuğla rozetlerinin genel görünümü hakkında bkz. A. Passadios, La Décoration Céramoplastique des édifices Byzantins d'Istanbul, Atina 1973, Levha 23, 24, 33. Yalnızca son devir Bizans rozetleri için bkz. Semavi Eyice-Son Devir Bizans Mimarısı, İst. 1980, Levha 14, 26, 46, 50, 127 ve 128.
- (4) Yıldız Demiriz, a.e., s.314 ve 279.
- (5) Sedat Çetintaş, Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri. I. Bursa'da ilk eserler, İst. 1946, s.17-22. Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, s.44.

(6) Semavi Eyice, a.e., s.101.

(7) Ahmet Ersen, Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği (Doktora tezi) İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İst. 1986, s.58'de, "Yorumlama, uyarılama sonucu ortaya çıkan biçim düzenleri" başlığı altında, Osmanlılarda Bizans'dan farklı biçimde yorumlanan unsurlara değinilmiş, bu arada "rozet varyasyonları"na da bu grup içinde yer verilmiştir.

(8) Afife Batur, "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", Anadolu Sanatı Araştırmaları II, 1970, s. 200.

(9) Y. Demiriz, a.e., s.302.

(10) Katharina Otto-Dorn, Das Islamische Iznik, Berlin 1941, s.56.



KISA – KISA

BİR HEYKELİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Kocaeli, İlkçağda Bitinya adı ile tanınırdı. Ticaret yollarının bir kavşağı halindeki kentte önemli ölçüde değişik dönemlerin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Fakat zamanımızda sağlam ve kullanılırolan yapılar da mevcuttur. Bazıları müze, bazıları ise, değişik amaçlarla kullanılmaktadır. Bu önemli yapılardan biri de Sultan Abdülaziz'e ait olan Saraydır. Av Kasrı, Küçük Saray ve Hünkâr Köşkü adları ile de tanınan saray, bugün Arkeoloji müzesi olarak kullanılmaktadır. İçinde ilginç ve önemli buluntuların olduğu müze, ne yazık ki, garip bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bir karmaşıklık içindeki buluntular, içinde en çok dikkat çeken eser, bir heykel üzerinde baş yerine kullanılmış olan sarıklı mezar taşıdır. Bu düzenlemeyi ise anlamak mümkün değildir. Dileğimiz, bu gibi anlaşılmasız yanlışlıkların bir an önce düzeltilmesidir.

HÜLYA YILMAZ